

НАУКОВІ ПРОБЛЕМИ

Омелян Пріцак

ПРОТОМОНГОЛИ В ХОЗАРСЬКІМ ЗАКАВКАЗІ

Внутрішня структура кочових і напівкочових союзів-імперій домонгольських часів не легко піддається аналізові та ідентифікації, бо кількість доступних нам різномовних джерел та обізнаність їхніх авторів обмежені. Історик мусить притягнути дані лінгвістичних дослідів, щоб якнайповніше розкрити інформативні можливості своїх джерел.

Звичайно вважають, що монголи з'являються в історії тільки на перехресті XII–XIII століть як результат створення Чингіс-ханом своєї імперії. Новий аналіз даних Китайських династичних хронік за перші п'ятсот років нашої ери дає підставу вважати, що одним із двох претендентів на гегемонію у “північних краях” в Євразійському степу того часу були власне протомонголи. Китайські джерела називають їх “східними варварами” *Дун-Ху* (*Tung-hu*), а їхніх суперників окрестили як *Сюн-ну* (*Hsiung-nu*). В мовному відношенні останні були близькими до протобулгар та європейських гунів.

Дун-Ху поділялися на дві основні групи: *Юй-Винь* (*Wu-huan*) і *Сянъ-бі* (*Hsien-pi*). Едвін Палліблэнк (Edwin Pulleyblank) вдало дешифрував першу назву як **Ahwar*¹, другу з'язують із племінною назвою *Себір* (*Sebir*) та більш пізнім топонімом *Сибир*².

Серед сяньбійців головну роль відігравали племена *Ку-мо* (*K'u-mo*) і *Хі/Сі* (*Hsi*), а також створена ними політична організація — північнокитайська імперська династія *Тоба* (*T'o-ro*; Табгач) [Кит. Вей, 436–557]. Назву *Ку-мо* синологи реконструювали як давнє **Ки-тах*³, а *Хі/Сі* як *Qay*⁴. Недавно померлий мадярський синолог та алтайст Лайош Лігеті (*Ligeti Lajos*) довів у спеціальній монографії протомонгольський характер мови *Тоба*⁵.

На Північному Кавказі, що був прикордонною зоною іранської імперії Сасанідів (а пізніше ісламського халіфату), під час розквіту Хозарського каганату ми знаходимо ті ж протомонгольські структури, що і на північно-східному китайсь-

кому пограниччі. Провідну роль там відігравали “справжні авари” (*Ahwar/Wuhuan)⁶, *себіри (Hsien-pi), гумики/Ку-мо (К'и-то) і *Qay+lan/Qay+day⁷ (Hsi).

Мені пощастило ідентифікувати біля 30 протомонгольських етимонів у середньовічних джерелах візантійсько-арабо-іранського, вірменського, сирійського та грузинського походження. Це, головним чином, географічні й племінні імена і титули. Із них 12 взяті з мови кай, 8 — з мови себірів, 6 — з мови аварів і 2 — з мови гумиків.

Деякі етимони — корені, і тому легко піддаються етимологізації, напр., Кай(ланське) *Съ/ ⁸ V—IX ст.; вірменське *C'ot~C'or*, араб. *swl* — “пустиня, пустинний народ”; *Bo'e — титул себірської королеви близько 527 р.: Вфа(рѣ)⁹, дослівно “шаман(ка)”; цей титул зустрічається також у старотюркських та уйгурських володарів (>*boigu*)¹⁰.

Засвідчені також терміни загальносередньоазійського походження (арабським письмом), як гумикське *تەمەن tūmēn* “10.000-ний відділ” (*al-Balāfuri*)¹¹ і аварське (в “Ta'īkh al-Bāb”) طراخن “великий чиновник”¹², арабська “ламана множина” від *tarkhān. Слова *tūmēn* і *tarkhān* добре засвідчені давніми текстами — як монгольськими, так і турецькими.

Деякі етимони-імена є похідними від імен або дієслів. Засвідчені такі суфікси, відімнені: +day, +γ, +ci, +may; віддіеслівні: -day, -γ та -ci. Усі вони засвідчені у монгольських мовах¹³.

Декілька прикладів. Спочатку відімнені імена: +day (емфатичні форми): *Qay+day*¹⁴ “(народ) Qay”, пор. монгольське *огил* та *огун+day* “місце”; емфатичні форми на +γ¹⁵ *bala-γ* “дітище” (ім’я себірського князя близько 520 р.: Валах)¹⁶; демінугтивний суфікс +may¹⁷: *bal-may* < *Balā+may; ім’я себірського князя близько 555 р.: Валмах¹⁸; пор. монгольське *лаγиг* “озero” і *лаγиг+may* “маленьке озеро”. І ще одне ім’я себірського воєначальника із приблизно 555 р.: *Kötüll /-il+/či “escort” від *kötüll* “проводити” > монг. *kötüll* < *köfüll-al* “кінний провідник”¹⁹ (Коутлэх); суфікс +ci.²⁰

Тепер декілька віддіеслівних імен: -day (“Nomen usus”)²¹ *qutu-day* “той, хто звичайно збирає (людей)”, володар народу Кай-Акацирів із V ст.: Коурібах²²; *quna-day* “місце ночівлі”²³, назва фортеці короля аварів (нині Хунзах); аль-Мас’уд (половина X ст.) пише خندخ khundakh²⁴.

Переходячи до морфології треба відмітити, що в нашому матеріалі виступають п’ять збірних суфіксів, засвідчених як у монгольських, так і в інших алтайських мовах, а саме: +d, +γ, +lan, +dur/~+dar. Приклади: *čalag* (*čana +d*), дослівно “вовки” (див., напр., Ібн Муханна (початок XIV ст.): ﻖـ ﺹـ ﺎـ لـ “вовк”)²⁵. Племінна назва в тій же формі (*čalag*) зустрічається у “Таємній історії Монголів” (близько 1240 р., § 278)²⁶. Крім того, в тому ж творі ще засвідчена племінна назва “вовки” у середньомонгольській формі із збірним суфіксом (+s): *čino+s* (§§ 129, 207)²⁷. Арабським письмом назва передається як صار *šanār*, де буква š є субститутом для передачі чужої арабам фонеми (č). Текст, де ця назва зустрічається, — це перськомовна географія “Hudūd al-‘ālam” із 982 р.²⁸ “Вірменська географія” VII ст. (“Aškharhac“oys“c”) пише *Canar-K*; грузинським письмом це ім’я передається як Ծ^canar²⁹.

Племінне і державне ім’я *Qay* засвідчене у “Hudūd al-‘ālam” із суфіксом +lan. ﻪـ ﻝـ *khay+lan*³⁰. Цей же суфікс зустрічається у списку кавказьких племен у арабського мандрівника al-Garnātī (XII ст.) разом з етнонімом *Ziq* як زق³¹, очевидно, для означення черкесів.

Але *Qay+lan* може ще приймати другий збірний суфікс гуно-протобулгарського походження +dur/+dar. Таку форму вживає вірменський історик V ст.

Егіше: *Khailendur+k*³². Я тут хочу додати, що одна із двох головних половецьких династій у Східній Європі XI–XIII ст. була: *Qay+ora* (*Коєпичи* — у наших літописах)³³; протомонгольське *ora* означає “плем’я”.

Однак не всі етимони так легко піддаються аналізові. Одне із джерел труднощів для етимолога — це різні графічні передачі графем і фонем в різних системах письма. Тут у першу чергу треба назвати вживання графеми <I> в середньоперській системі як для фонеми (l), так і для (r); крім того арабське “джім” (c, j) вживався для передачі як (g), так і (γ). Це важливо тому, що перші арабські історики і географи (VIII–X ст.) вживали для країн Кавказу (і Східної Європи) не арабські, а іранські джерела, які до нас не дійшли.

У долині річки Сулака знаходилася країна⁹, а також перша столиця Хазарії, яку арабські джерела IX–XI ст. називають بَلْجَر³⁴. Це ім’я сьогоднішні вчені продовжують читати як “Беленджер”. Арабський мандрівник до Волзької Булгарії Ібн Фадлан (922 р.), твір якого “Risāla” видав і переклав Андрій Ковалівський, пише цю назву інакше: بَنْجَار³⁵; Ібн Фадлан був вільний від середньоперської ученості. Вище ми з’ясували, що арабська графема <غ> передавала також (g) і (γ), а арабське <I> означало збірну середньоперську графему <I>, що вживана як для (l), так і для (r). Отже, ми маємо право інтерпретувати Блжр Ібн Фадлана як протомонгольське *bagal yag* “права рука” чи “праве, західне крило (армії)”. Дані форма існує ще в західно-монгольській мові XIII ст., в записах арабським письмом (напр., “Muqaddimat al-adab”) بَرَانْ بَارَانْ *bagal yag* “права рука”³⁶. Отже, невідоме *Blnjr* слід також читати як **bagal yag*.

Якщо є “праве крило”, то можна очікувати й “ліве крило”, маючи на увазі дихотомічну структуру керівництва армії і владі у кочових та напівкочових державах. Така назва дійсно дійшла до нас у двох незалежних один від одного джерелах, писаних різним письмом, але, на жаль, обидва у “зіпсованому” вигляді.

У “Вірменській Географії” VII ст. (“Aškarhac’ousc”) засвідчений етимон *C’undar* в такому контексті (переклад К. Патканова): “На північ (від Дербенда) біля моря розташоване царство гунів, на заході біля Кавказу місто гунів — Вараджан, а також міста Чунгарс і Мсндр (Семендер)”³⁷. Уже Патканов, а пізніше незалежно від нього Й. Маркварт (J. Markwart) виправили в етимоні *C’undar* текстове т(d) на q(g), а *Msendr* на *Semender*³⁸. Але вони не запропонували переконливої етимології назви **C’ungar*.

Ми бачили, що *yag* — це монгольське слово, що означає “рука, крило”. Вірменський запис *C’up* передає протомонгольське слово у значенні “лівий, східний”. У монгольських мовах це слово засвідчено такими записами: середньомонгольське ᠬᠤᠯ “лівий”, халха, калмицьке *zün* (<*jegün*>) “те саме”³⁹. В алтайських мовах засвідчений перехід початкового *j* в *y*, наприклад, монг. *jam* “поштова станція” і тюркське *yam* “те саме” (< староросійське *ям-*>)⁴⁰. Арабський історик початку X ст. ат-Табарі пише, що Сасанід Хосрой I (531–579 рр.) боровся з коаліцією, в яку входили західно-туркський каган *Sinjilū* (= *Istemi*) і чотири північно-кавказькі народи: *Abkhaz*, *Bnjr*, *Blnjr* і алани, які жили в околицях Дербенда⁴¹.

Abkhaz Табарія це звичайно не західнокавказькі абази, а авари (< **Awhaz*), в їхньому імені додано середньоперський суфікс, що означає походження (-z)⁴², перед яким випало *-r, i, крім того, у слові маємо метатезу *hw* ~ *w̥* (графічно <*bkh*>).

Перед іменем *Blnjr*, яке, як ми бачили, передає протомонгольське *bagal yag* “праве крило”, є названий етимон, в якому не важко віднайти назву, що означає “ліве крило”. В арабських транскрипціях чужих імен початкове : у не раз передається помилково як : b, і існує різниця в кількості крапок під буквою; дві крапки не раз зливаються при написанні в одну.

Ми вже бачили, що арабське *yr* передає протомонгольське *yar* і тепер ми знаємо, що арабське *ṣ* треба виправити на *ṣ*. Отже, назва *Baqyr*, що не піддавалася ідентифікації, приховує в собі **yln-yar* “ліве крило”.

Тепер ми можемо правильно зрозуміти текст Табарія: на поміч тюркам проти перського Хосрова зібралися авари обох крил — лівого (*jñ-yar* (*yñ-yar*)) і правого (*baqar-yar*), а також алани. Вище згадувалося ім'я Семендер. Яка етимологія цього слова? Візантійське означення Себірів, Сафір, має теж варіанти *Safir*⁴³. Крім того, така власна форма була іменем протобулгарського князя: *Saþir*⁴⁴ (765–767 рр.). Феофілакт Симокатта (блізько 600 р.) називає союзників аварів, які діяли у VI ст., *Zaþenber*⁴⁵. Це останнє слово етимологізується в такий спосіб: *Sabin-*, до якого додано протоболгарський збірний суфікс *+dar/+dur*⁴⁶. В алтайських мовах є тенденція до назалізації початкового *b* у складі, що закінчується носовим приголосним, наприклад, тюркське *ben* “я” в багатьох мовах переходить у *ten*. Отже, форма *Smndr* є збірною формою на *+dar* від *Sebi-n* (~ *Sebi-r*).

Згідно ал-Мас'уді, дані якого цитувалися вище (писав близько 930 р.), в аварському царстві “Володаря Престолу” (отже, у справжніх аварів — *ahwār*) цей володар мав титул *سَلِان*⁴⁷. Мінорський це коментує так: “Саліфан — давньотюркський титул, який китайською транскрибується *се-лі-фа*, див. цитату із Тангшту: Chavannes ([Documents sur les T'ou-Kioue (Turks) occidentaux], С-Петербург, 1903, с. 164)⁴⁸.

Ще в 1910 р. Мюллер (F. W. K. Müller) встановив⁴⁹, а Поль Пейо (Paul Pelliot) у 1929 р. підтверджив⁵⁰, що китайському *се-лі-фа* відповідає старотюркський титул *il-teber*. Значить, етимологія Мінорського неприйнятна.

Початкове арабське *ṣ-sīn* може теж передавати чуже *ṣ*, і між ними різниця в тому, що *ṣ-sīn* має три крапки, які часто опускаються. В нашому слові арабо-іранська графема <ṣ> знову *ṣ* передає чуже *-r-*. Арабське *ṣ ḥa* в деяких країнах арабського світу, зокрема в Північній Африці, відвідуваній ал-Мас'уді, замінює *ṣ qāf*; крім того, різниця між цими буквами така, що *ḥa* має одну крапку, тоді як *qāf* — дві. Тому загадковий титул **sallīqān* треба інтерпретувати як **ṣlyq'n* > *ṣlyq'n* > *ṣlyg'n*, цебто як *ṣariqan*.

Але це “ім'я” половецького хана, відомого із “Повісті временных літ” під 1107 р. Там він виступає як *Шаруканъ*, і *-у-* в його імені, мабуть, походить із давнішого *-ъ-* (*Шарькан-). Його столиця, місто *Шаруканъ*⁵¹, перебувала на території Великого Харкова.

Слово **ṣaq-i* — протомонгольське⁵² і у монгольських мовах є перехід **ṣaq-* в *ṣir*⁵³. В “Таємній історії Монголів” (блізько 1240 р.) засвідчена форма *ṣiraqan*⁵⁴. Угорське *sárkán* (фонетично *sákkán*) зберегло по сьогоднішній день значення слова, а саме “дракон, смок”⁵⁵.

Я не маю сумніву, що подальші дослідження виявлять нові протомонгольські елементи на ранньосередньовічному Закавказі.

¹ Pulleyblank E.G., 1963, 242

² Омелян Пріцак [Pritsak O.I.], 1989, 271–280.

³ Kargren B., 1923, поз. 431, 638.

⁴ Eberhard W., 1947, 204–223.

⁵ Ligeti L., 1970, 265–308.

⁶ Іх володар носив цікавий титул: صاحب السرير *ṣaḥib as-sarīr*, див. нижче.

⁷ Відносно імені *Qayday* див.: В.Ф. Мінорський, 1963, 126–129.

⁸ Див.: Lessing F., 1960, 201–202; > тюркське: *ṣülg*, G. Clauson, 1972, 426; пор. Räsänen M., 1969, 117. Різні форми цього імені подані у Мінорського, 1963, 119–121; Hübschmann H.,

- 1897, 218–219. З другого боку, ім'я хіонітського племені *Cöl, що у V ст. жило в Дагестані на північ від Гургану (вздовж давнього гирла Аму-Дар'ї) арабські автори передають як *šo'l*, див.: Markwart J., 1901, 51, 56, 73.
- ⁹ Moravcsik, 1958, т.2, 107–108.
- ¹⁰ Див. “Таємну історію Монголів”, Haenisch E., 1939, 16: *bo'e* “шаман, кудесник”; відносно етимології див.: Clauson G., 1972, 324–325 (під словом *bīgl*/*bīgg*).
¹¹ Al-Balaqī, вид. M.J.de Goeje, 1866, 208. Про слово *tāmel* див.: Clauson G., 1972, 507–508.
- ¹² “Ta'rīkh al-Bab” див.: В.Мінорський, 1963, 25 (араб.текст). Відносно старого титулу *tarkhan* див.: Clauson G., 1972, 539–540.
- ¹³ Основна праця про монгольські суфікси див.: Szabó, 1943.
- ¹⁴ Про Кайтаків див.: В.Мінорський, 1963, 126–129. Про суфікс + *day* див.: Szabó, 1943, 58.
- ¹⁵ Szabó, 1943, §168.
- ¹⁶ Moravcsik, 1958, т. 2, 85–86.
- ¹⁷ Szabó, 1943, 60, §176.
- ¹⁸ Moravcsik, 1958, т. 2, 86.
- ¹⁹ Див.: Lessing 1960, 493: *kötöl* “Mounted guide”(< *kötäl- ol), віддієслівне ім'я на -l, див.: Szabó, 1943, 44, 107: *kötöl-* “to lead by the hand, lead; to conduct, guide.”
- ²⁰ Szabó, 1943, 58, §166.
- ²¹ Szabó, 1943, 58, §168.
- ²² Moravcsik, 1958, т.2, 168. Відносно *quri* – Haenisch, 1939, 72.
- ²³ Haenisch, 1939, 66: *↳opo-ku* “nächtigen”.
- ²⁴ Рукопис al-Mas'ūdī, що цитує M. d'Ohsson, 1828, 19, пор. Minorsky, 1937, 448.
- ²⁵ Видав: Н. Поппе, 1938, 434 в.
- ²⁶ Видав: Е. Haenisch, 1962 99. Пор.: Igor de Rachewiltz, 1972, 168 (рядки 11631, 11637).
- ²⁷ Haenisch, 1962, 27, 67. Пор.: de Rachewiltz, 172, 54 (рядок 3427), 118 (рядок 8018).
- ²⁸ Hudud al-'Alam, видав: Бартольд В., 1930, 33 л.
- ²⁹ Мінорський, 1937, 400–402. Ім'я *Canaar* (Санаар) уже знову Птолемей (VIII, розд. 8, 13).
- ³⁰ Hudud al-'Alam, видав: В. Бартольд, 1930, 37а. Перекладач і коментатор В. Мінорський пише: “*Khaylan* is otherwise unknown” 1937, 446. Про суфікс + *lan* див.: Пріцак О. [Pritsak], 1952, 78.
- ³¹ al-Garnātī, видав: Ferrand G., 1925, 83.
- ³² Див.: J. Markwart, 1901, 96, 98.
- ³³ Пріцак О. [Pritsak], 1982, 333–340.
- ³⁴ Засвідчені форми того етимона зібрали Golden P., 1980, 221–224.
- ³⁵ Ковалівський А.П., 1956, факсиміле, 323/рук. 207 в./.
- ³⁶ Мукашимат ал-адаб, видав: Н.Поппе, 1938, 111–112.
- ³⁷ К.Патканов, 883, 30–31. Локалізація Беленджера, Варачана і Семенцера встановлена М.Г.Магомедовим, 1983, карта на с. 185.
- ³⁸ Markwart, 1903, 492.
- ³⁹ Мукашимат ал-адаб, видав: Поппе Н., 439 Ібн Мухаммад; див.: Lessing, 1960, 1044a *zegün*.
- ⁴⁰ Про *yat* див.: Gerhard D., 1975, 110–118 по 1812; Clauson, 1972, 933; Vasmer M. [Фасмер M.], 1973, 555, 557. Про алтайську *j* ~ *y* див.: Poppe N., 1960, 27–28.
- ⁴¹ at - Tabari, Annales, видав: de Goeje M.J., серія I, Leiden, 1879–1881, 895.
- ⁴² Про суфікс + *z* див.: В.Мінорський, 1963, 134. Див. також: Minorsky, 1937, 447.
- ⁴³ Moravcsik, 1958, 262.
- ⁴⁴ Moravcsik, 1958, т. 2, 262.
- ⁴⁵ Видав: Haussig H.W., 1953, 285.
- ⁴⁶ Про суфікс + *dar* ~ + *dir* див.: О.Пріцак [Pritsak], 1952, 77.
- ⁴⁷ Вид.: Pellat Ch., 1966, т. I, 226.
- ⁴⁸ В.Мінорський, 1963, 127, прим. 59.
- ⁴⁹ Müller F.W.K., 1910, 94.
- ⁵⁰ Pelliot P., 1929, 227.
- ⁵¹ Повесть временных лет, вид.: Лихачев Д.С., 1950, Т.1, 186 (Шарукань-хан), 191 (Шарукань – його резиденція, під р. 1111).
- ⁵² Див.: О.Пріцак, 1982, 333–334.
- ⁵³ Poppe N., 1955, 39, 54, 88, 123.
- ⁵⁴ Manghol ип пісса тобса'an, видав: Haenisch E., 1962, 99.
- ⁵⁵ Відносно угор. Sárkány = тюркське *Sazayān* див.: Ligeti L., 1988, 14, 15, 19, 526. Відносно тюркського *Sazayān* див.: Räsänen M., 1969, 406.

СКОРОЧЕННЯ І БІБЛІОГРАФІЯ

- Бартольд В. В. 1930. Див.: "Hudūd al-'Ālam".
 Ковалівський А. Див.: Ibn Faḍlān.
 Лихачев Д. С. Див.: Повесть временных лет. 1950. 2 т.
 Магомедов М. Г. 1983. Образование хазарского каганата. Москва.
 Минорский. В. Ф. 1963. История Ширвана и Дербента. X—XI вв. Баку.
 Патканов К. 1883. Журнал министерства народного просвещения. Т. 226, апрель. Санкт-Петербург.
 Повесть временных лет. 1950. Под ред. Д. С. Лихачева. Т. 1. Москва—Ленинград.
 Поппе Н. Н. 1938. Монгольский словарь Мукаддимат ал-Адаб. Ленинград.
 Фасмер М. 1973. Этимологический словарь русского языка. Пер. О. Н. Трубачева. 4 т. Москва.
 al-Balāquri. 1866. Kitāb futūh al-buŷdān, ed. M. J. de Goeje. Leiden.
 Clauson G. 1972. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. Oxford.
 Doerfer G. 1975. Türkische und Mongolische Elemente im Neopersischen. Bd. 4. Wiesbaden.
 Eberhard, W. 1947. "Sinologische Bemerkungen über den Stamm der Kay".
 Monumenta Serica. Vol. 4. Peking.
 Ferrand G. 1925. Див.: al- Garnāṭī.
 al- Garnāṭī. 1925. "Tuḥfat al-albāb. Ed. Gabriel Ferrand. Paris.
 de Goeje M. J. Див.: aṭ-Ṭabarī ta al-Balāquri.
 Golden P. 1980. Khazar Studies. Vol. 1. Budapest.
 Haenisch E. 1939. Wörterbuch zu Manghol-un niuca tobca'an. Leipzig.
 Haenisch E. 1982. Див.: Manghol-un niuca tobca'an.
 Haussig H. W. 1953. "Theophylakt's Exkurs über die skytischen Völker".
 Byzantica. Vol. 23. Bruxelles.
 "Hudūd al-'Ālam". 1930 (факсимільне видання з індексом В. В. Бартольда).
 Ленинград.
 "Hudūd al-'Ālam". 1937. Hudūd al-'Ālam. The regions of world. Trans. V. Minorsky. London.
 Hübschmann H. 1897. Armenische Grammatik. Bd. 1. Leipzig.
 Ibn Faḍlān. 1956. Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. (текст, перевод і коментар Андрія Ковалівського). Харків.
 Karlgren B. 1923. Analytic Dictionary of Chinese and Sino-Japanese. Paris.
 Lessing F. 1960. Mongolian-English Dictionary. Berkeley.
 Ligeti L. 1970. "Le tabgatch, un dialecte de la langue Sien-pi". Mongolian Studies (Bibliotheca Orientalis Hungarica. Vol. 14). Budapest.
 Ligeti L. 1986. A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest.
 Manghol un niuca tobca'an (Таємна історія монголів). Див.: Haenisch E. та de Rachewiltz.
 Markwart J. 1901. Erānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Berlin.
 al-Mas'ūdi. 1966. Murūj aḍ-Ḍahab. Ed. Charles Pellat. Beirut. Див. ще: d'Ohsson M. та Pellat Ch.
 Minorsky V. 1937. Hudūd al-'Ālam. Див.: Hudūd al-'Ālam. 1937:
 Moravcsik Gy. 1958. Byzantinoturcica. Bd. 2. Berlin.

- Muqaddimat al-adab. Див.: Поппе Н. Н.
- Müller F. W. K. 1910. Uigurica II. Berlin.
- d'Ohsson M. 1828. Des peuples du Caucase. Paris.
- Pellat Ch. Див.: al-Mas'udi.
- Pelliot P. 1929. "Neuf notes sur des questions d'Asie Centrale". T'oung-Pao.
- Vol. 26. Leiden.
- Poppe N. 1955. Introduction to Mongolian Comparative Studies. Helsinki.
- Poppe N. 1960. Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen. Wiesbaden.
- Pritsak O. 1952. "Stammesnamen und Titulaturen der altaischen Völker". Ural-Altaische Jahrbücher. Bd. 24: 1—2. Wiesbaden.
- Pritsak O. 1982. "The Polovcians and 'Rus'." Archivum Eurasiae Medii Aevi.
- Vol. 2. Wiesbaden.
- Pritsak O. 1989. "The Origin of the Name Sibir". Gedanke und Wirkung. Festschrift zum 90. Geburtstag von Nikolaus Poppe. Wiesbaden.
- Pulleyblank E. 1963 "The Consonantal System of Old Chinese", pt. 2. Asia Major, № 5, vol. 7:2. London.
- de Rachewiltz I. 1972. Index to the Secret History of the Mongols. Bloomington. Ind.
- Räsänen M. 1969. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Turksprachen. Helsinki.
- At-Tabari. Annales. Ed. M.J. de Goeje, серія I, Leiden. 1879-1881.
- Ta'rīkh al-Bāb. Див.: Минорский В.Ф. 1963.
- Theophylakt Simocatta. 1953. Див.: Haussig H.W.
- Szabó M.T. 1943. A kalmük szóképzés. Budapest.

